

lom hát, hogy ez a saját jegyekkel rendelkező írásművészet nem intézményesült iskolává. Fontos alternatívát jelenthetne a napjainkban létező beszédmódokhoz, irodalom-felfogások mellett, elsősorban a szövegelemzés területén.

A kötet kiadóját dicséri, hogy csak kevés sajtóhiba zavarta meg olvasásomat. A könyv külalakja viszont túlságosan visszafogott a fontos tartalomhoz képest. A múlt századi kötést utánzó borító láttán kevesen fogják felkapni a fejüket a boltban böngésző, válogató vásárlók közül, pedig a mai világban cégér nélkül a jó bor sem adható el.

Thimár Attila

ÚJABB KÖNYVEK JOHANN HEINRICH ALSTEDRŐL

Alsted a hazai eszmetörténeti kánonban ma még kétségtelenül nem az őt megillető helyet foglalja el. E tekintetben az elmúlt évszázadok nemzetközi trendjeinek eddig tulajdonképpen remekül megfeleltünk. Bán Imre ma már anakronisztikusnak minősíthető Alsted-képe például a maga idejében, nemzetközi értelemben sem volt teljesen elavult: a kortárs enciklopédikus rendszerek „tisztázatlan egyvelegében csak Descartes lángelméje teremt [majd] rendet. Alstednél még minden együtt gomolyog [...] nem [...] eredeti gondolkodó, tudományos munkássága szinte teljes egészében összefoglaló és rendszerező művek szerkesztését tűzte ki célul, de éppen a tudományos önállóságnak és a rendszeralkotás készségének hiányát mutatja nagy enciklopédikus műve is.” Nem csupán e Bántól származó sorok mutatják, hogy Alsted megítélése a hatástörténet során bizony számos interpretációs „bukfenc” áldozatává vált. Gijsbert Voet, Jacob Thomasius, Pierre Bayle, J. H. Zedler és mások Alstedet például egy, az ő korában nem jellemző, modern szerző- és eredetiségfogalom jegyében hamisítónak címezték, művét pedig plágiumként, Max Lippert Bayle-re hajazó fordulatával szólva

„művelt zsebtolvajlásnak” (gelehrten Diebstahl) tekintették. Amikor Bán Alsted művein Descartes s a karteizianizmus módszeres rendjét kérte számon, a maga idejében szintén alapjában véve korszerű szemléletet érvényesített. Az efféle számonkérések azonban a kortárs eszmetörténeti kontextusra irányuló értelmezések térnyerésével mára alaposan kétségbe vonódtak. Eszmetörténeti körökben immáron közhelyszámba megy például, hogy Descartes sem *ex nihilo* dolgozta ki új módszerét, mint ahogy híres – egyébként igencsak hermetikus ihletésű – álmának leírása sejtetné; nem egy közös forrása volt például Alsteddel is. Arról nem is beszélve, hogy két rivális tudományos paradigma (mint esetünkben a karteziánus és a pánszofikus) összemérése ilyen értelemben teljesen céltalan. Különösen ha figyelembe vesszük azt az igen egyszerű tényt, miszerint a 17. század első harmadában még korántsem volt eldöntött kérdés, hogy vajon az „újítók” (novatores) – akik közé soroljuk mind Descartes-ot, mind pedig Alstedet – mely csoportjának módszerei és filozófiája válik majd később az „új kor”, a modernitás hagyományát valóban alapvetően meghatározó tényezővé.

Mára Alsted életműve is megérte a – saját korának szempontjait is messzemenően szem előtt tartó – újraolvasási kísérleteket, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a múlt évszázad egyik leglátványosabb könyvkiadási projektje, az 1630-as *Encyclopaedia* reprint megjelenítése Németországban. Ennél is fontosabb azonban, hogy egy-egy doktori disszertáció elkészítése s néhány szórványos tanulmány, illetve monográfiarészlet után, többek mellett Robert J. W. Evans, Cesare Vasoli, Paolo Rossi, Walther Michel, Ingo Schultz, Robert Clouse, majd Wilhelm Schmidt-Biggemann nyomában a kilencvenes évek második felében jelentkezett végre az a kutató, aki Alsted újakanonizálásáért eddig a legtöbbet tette. Az újraolvasás egyrészt a koraujkori enciklopédizmus kutatói felől (Rossi, Vasoli, Schmidt-Biggemann) indult meg, másrészt a Leibniz-kutatás felől, illetve azok irányából, akik a „három külföldi” (Three Foreigners), Samuel Hartlib, John Dury és Comenius Angliában kifejtett egyetemes reformtörekvéseinek kontinentális gyökereit keresték. A Howard Hotson indította projekt, amelyhez felesége, Maria Rosa Antognazza is csatlakozik alkalmanként, lényegében már bőven túlteljesítette Dame Frances Yates a *The Art of Memory*ban megfogalmazott várakozásait: „egy teljes könyv lenne szükséges ahhoz, hogy Alsted hatalmas teljesítményét megvizsgáljuk.”

Ha tehát eddig csak szétszórt, az életmű vezéreszméinek összetett kontextusától elkülönített egy-egy szempontra irányuló, szükségszerűen töredékes publikáció segítette az Alsted-életmű iránt érdeklődőket (így az erdélyi korszak hazai kutatóira is gondolok), akkor ma már végre elmondható: van „megbízható szakirodalom”.

A közép-európai (elsősorban cseh, német, magyar és erdélyi) eszmetörténeti kutatás Jan Kvačala úttörő munkái, illetve Evans professzor rövid előzetese óta adós az érdemi előrelépéssel, igaz, az utóbbi időben idehaza is megindult Alsted erdélyi tevékenységének új szempontok szerinti értékelése.

Alsted 1630-as enciklopédiájának *Didacticabéli* „médiaelmélete” szerint (*Encyclopaedia...*, Herborn, 1630, 90) a tanulnivalók közvetítői avagy médiumai közelebből az „isten sugallat” (afflatus Dei), a „tanár szava” (vox praeceptoris) és végül a „könyvek néma hangja” (muta vox librorum), azaz a „néma mester”. Távolabbról pedig a költségek (sumtus), a hely (locus) és az idő (tempus). Az érdeklődő olvasót a rendkívül kiterjedt Alsted-életmű kutatásában szakszerűen kalauzoló, lenyűgöző erudícióval, világos rendben, könnyed nyelvezettel megírt Hotson-művek méltán megérdemlik, hogy az alsted terminológia szerint is „néma mestereknek” tartsuk őket.

A továbbiakban inkább afféle angol-szász, figyelemfelkeltő recenzióval találkozhat az olvasó, mintsem annak klasszikus, kontinentális (urambocsá’ németes) elemző párjával, ha ezen elavultnak tetsző dichotómiának ma egyáltalán van még értelme. Tetszetős volna persze pontról pontra ismertetni Hotson eredményeit. Ám ez egyrészt a mindenkori recenzens számára csaknem irreális célkitűzés – hiszen Hotson valóban Alstedhez méltó, enciklopédikus alapossággal mozgósította óriási mennyiségű primér és szekundér forrásanyagát –, másfelől nem is volna szerencsés a részletekbe menő taglalás, hiszen ezeket a könyveket minden hazai, a kora újkori eszmetörténet iránt érdeklődő kuta-

tónak közelebről is alaposan meg kell ismernie, s nem csupán a magyar nyelvű, elemző recenziókból. Harmadrészt az idekívánczó hazai eredmények rendszeres bemutatása egyáltalán nem volna észszerű vállalkozás egy recenzió terjedelmi keretei között. Ezért ez ügyben csak néhány alapvető szempontot említek majd.

A hazai eredmények Hotson kutatásával való ütköztetését azért sem tartanám méltónak a jelen recenzióhoz, mert a könyvek hiánypótló, iránymutató szakirodalmi forrásai a hazai kutatásoknak is. Másrészt mert Hotson nem az erdélyi korszak vagy a magyar recepció feldolgozását célozta meg, hanem a teljes életmű átfogó értékelését, ami az Alsted-oeuvre kiterjedtsége miatt önmagában is elismerésre méltó vállalkozás. Harmadrészt távol álljon tőlem az az idejétmúlt, kukacoskodó magatartás, amely inkább a beavatottak titkos társaságainak hermetikus elitizmusára emlékeztet, mintsem a felvilágosult modern tudományosság demokratizmusára. Ez utóbbi a tudományos közösségek együttműködésére, a gyümölcsöző „társaszerzés” élményére alapoz, nemzetközi értelemben is, és nem az egyéni érdemek fitogtatására. Hotson – ezt személyes tapasztalatból is megerősíthetem – iskola-példája a hivatkozási erkölcsnek s a tudományos segítőkészségnek is. A továbbiakban tehát elsősorban a projekt létrejöttének körülményeiről, szerkezetéről, módszertanáról, fogalmi kereteiről, intellektuális célkitűzéseiről, illetve az újraolvasás kihívásairól írok, s így csak az elengedhetetlenül fontos kiegészítő kommentárok kerülnek majd szóba.

Hotson 1991-ben, *Johann Heinrich Alsted: Encyclopedism, Millenarism and the Second Reformation in Germany* címmel

védte meg doktori disszertációját Oxfordban. A témaválasztásban cseppet sem meglepő módon döntő szerep jutott Charles Websternek, a téma korai formálódása során pedig a már említett Evans professzornak. Szükségtelen utalni arra, hogy e két tudós kiemelkedő képviselője azon Hotson előtti, angolszász kutatóknak, akik a skót feltűnéséig a legtöbbet tudtak Alstedről. Webster elsősorban a kortárs angol fogadtatásról, Evans pedig az enciklopédista törekvéseinek közép-európai eszmetörténeti kontextusáról. A disszertáció végül is túl nagyra sikeredett ahhoz, hogy egy kötetben jelenjen meg. Ezért a három különálló publikáció: az intellektuális életrajz (*Johann Heinrich Alsted 1588–1638: Between Renaissance, Reformation, and Universal Reform*), az Alsted millenarizmusát tárgyaló *Paradise Postponed* és a *Between Ramus and Comenius* műhelycímű, egyelőre még megjelenés előtt álló kötet, amely a német tudós műveiben kiteljesedő közép-európai enciklopédista hagyományról íródott. A Wiesbadenben megjelent *Alsted and Leibniz* eredetileg nem tartozott a konstrukcióhoz, de szervesen kapcsolódik ahhoz, amennyiben az Alsted-recepció legkiemelkedőbb figurájának eddig nem ismert Alsted-olvasatát elemzi, mégpedig konkrét olvasási nyomok, aláhúzások és széljegyzetek nyomán.

A projekt fő célkitűzése, mint már említettem is, a „három külföldi”, Samuel Hartlib, John Dury és Comenius által Angliában kifejtett egyetemes reformtörekvések kontinentális gyökereinek felkutatása. Az angliai ügyek tanulmányozását G. H. Turnbull kezdeményezte, majd H. R. Trevor-Roper, illetve Charles Webster folytatta a kutatást, míg a Hartlib-hagyaték

1995-ös publikálása és az ehhez kapcsolódó '92-es sheffieldi és '95-ös prágai konferenciák még alaposabb betekintést nyújtottak e rajongó tudományszervezők reformterveibe, illetve kiterjedt kapcsolatrendszerükbe. Ám az a világ, ahonnan e reformerek és a *Hartlib Papers* számos dokumentuma is érkezett, a Hotson írásait megelőző időszakban továbbra is ismeretlen maradt: „Comenius, Dury, és mindekenélőtt Hartlib úgy léptek a közép-európai protestáns világból az angol eszmetörténet lapjaira, mintha a semmiből jelentek volna meg” – írja szerzőnk. Hotson publikációival egyúttal arra is példát mutat, hogyan lehet termékeny kapcsolatot kialakítani az eleddig túlnyomórészt a Hartlib-kör tudományos, pedagógiai és orvostudományi tevékenységére koncentráló brit eszmetörténeti hagyomány, a főként a második reformáció politikai, egyházi és társadalmi reformjait elemző német történetírói hagyomány, illetve a meglehetősen nagy múltra visszatekintő cseh Comenius-kutatás között. Hotson szerint azonban az igazán gyümölcsöző együttműködést csak is hosszabb távon lehet megvalósítani, mégpedig a 16. század utolsó és a 17. század első harmada protestáns Közép-Európájának a tudományok teljes körére kiterjedő, a vélemények minél szélesebb körét figyelembe vevő és az észak-európai kontextusba is beágyazó eszmetörténetnek megírásával.

Hotson módszertanát mindenekelőtt az angolszász eszmetörténet (intellectual history) kontextualizmusa jellemzi, igaz, esetében nem a szigorú értelemben vett cambridge-i politikai eszmetörténészek (mint Skinner, Pocock vagy Dunn) az analitikus filozófiai hagyományra és Wittgensteinre alapozó, a történeti kontextus kifejezésen

elsősorban a különböző nyelvjátékokból, megnyilatkozásokból felépülő nyelvi kontextust értő módszerével állunk szemben. Hotson attitűdje inkább a Donald R. Kelley-ére hasonlít: „Számomra az eszmetörténet (intellectual history) nem a történelemtudomány egy irányzata, hanem jóval inkább egy szempont – vagy szempontok sora – ahhoz, hogy az emberiség múltját teljes kiterjedésében próbáljuk meg szemlélni, a cselekvéseket és alkotásokat, amelyek érthető és közölhető nyomokat hagytak ránk. Hermeneutikai műszóval az eszmetörténet nem igazán diszciplína, inkább egy nézőpont (*Sehepunkt* a műszó, amelyet Chladenius vezetett be a 18. század közepén) egy diszciplínán belül, amely történetesen a történelemtudomány. Az eszmetörténet művelőjének az a feladata, hogy felfedezze az emberiség múltjának azon területeit, ahol megfeythető – általában írott vagy ikonografikus – nyomok maradtak fenn, és e nyomoknak aztán kortárs értelmet adjon a nyelv médiumán keresztül. Az eszmetörténészek mindig számíthatnak az olyan tudományokra, mint a közgazdaságtan, szociológia, politológia, antropológia, filozófia és különösen – vállalkozásuk céljai és hermeneutikai feltételei révén – a bölcsészettudományokra, kezdve az irodalomtudománnyal; de egyúttal sosem feledhetik feladatukat, sem pedig a kulturális látókörükből és tudományos kötöttségeikből származó határokat.” (Intellectual News: Newsletter of the International Society for Intellectual History, 1996/1.)

Ami a fogalmi kereteket, illetve a terminológiát illeti, Hotson szabadkozik. Megítélése szerint nem csupán az okoz gondot, hogy a közép-európai eszmetörténet számos szereplőjének szinte egyáltalán

nem vagyunk tisztában életrajzi tényeivel, és ugyanígy a korszak intellektuális intézményeinek összefoglaló ismeretével sem rendelkezünk, de ráadásul annak a nyelvnek, illetve fogalomtárnak sem vagyunk birtokában, amellyel leírhatnánk ezeket. Hotson szerint az utóbbi időben azért mégis születően van egy olyan új történetírói tendencia, amely alkalmas terminológiát ígér. Elsősorban a Heinz Schilling és Meinhard Schaab szerkesztette antológiákra gondol, amelyek a „második reformáció” és a „további reformáció” kérdéseiről íródtak. Hotson nem dogmatikusan használja e kifejezéseket: míg az előbbit elsősorban a kifejezetten pragmatikus célú nassau-dillenburgi, az utóbbit a heterodoxia felé jóval nyitottabb hesseni reformtörekvések leírására alkalmazza, már ami Alsted intellektuális fejlődésének két kiemelkedő állomását, Herbornt és Marburgot illeti. Ezek a fogalmak mind teológiai, mind földrajzi értelemben pontosabban határozzák meg azt az eszmetörténeti kontextust, amelyben az Alsted-féle értelmiségi tevékenységét értelmezni lehet, mint a korábbiak, amelyek túl nagy hangsúlyt fektettek például a felekezeti hovatartozás kérdésére, illetve nem figyeltek fel arra a tényre, hogy a teológia és az egyházi doktrína megújítása csupán két komponense volt egy jóval tágabb értelemben vett reformnak. A felekezeti térkép merev alkalmazása egyúttal eltereli a figyelmet arról is, hogy e reformtörekvések látványos termékenysége intellektuális értelemben vett viszonylagos felekezeti függetlenségükből fakad. A Schilling és Schaab antológiái által széles körben bevezetett fogalmak és a hozzájuk kapcsolódó elméletek kétségtelenül tetszetős képletet nyújtanak egy rendkívül heterogén

eszmetörténeti jelenségsor leírására, a kortárs fogalomkészlet sokfélesége azonban továbbra is aggasztó, még akkor is, ha Hotson állítása szerint a „második reformáció” és a „további reformáció” kifejezések egyaránt visszatekintenek a kortárs szóhasználatra. Hogy csak néhányat soroljunk fel ebből: *reformatio doctrinae et vitae*, a rózsakeresztes manifesztumok ígérte „általános reformáció” (Allgemeine und Generall Reformation), a többek között Guillem Postell által felelevenített neoplatonista *restitutio*, a baconi *great instauration*, vagy épp Tommaso Campanella *mutazione*-fogalma, amely jóval többet jelentett a pusztán politikai értelemben vett forradalmi átalakulásnál, hiszen asztrológiai, mágikus és millenarista meghatározottságával a világ teljes mértékű transzformációját célozta meg *propter melius*. Alsted többek között a *generalis* vagy *magna reformatio* fordulatait alkalmazza millenarista írásaiban, a *philosophia* vagy *encyclopaedia digne restitua*, illetve *reformatio philosophiae* kifejezéseket enciklopédiáiban; a két fogalomkör a kései Alsted esetében teljes mértékben összekapcsolódik. A „további reformáció” terminusának használatát támaszthatja alá (pontosabban az ahhoz kötődő, ám az Alsted-szótárhoz szorosabban kapcsolódó „folyamatos reformáció” fogalmát vezetheti be) ugyanakkor a következő Alsted-idézet a *Praecognitorum Theologicorum* kronológiai tárgyú fejezetéből (*Chronographistoria sacra*): „1500. Ebben a században kezdődik a Reformáció (hoc seculo incipit reformatio). / 1600. Folytatódik a Reformáció (continuatur reformatio). / 1694. Ez a Dániel 12. fejezete által megjövendőlt vég (hic est terminus praedictus a Daniele cap. 12.).” (*Praecognitorum Theo-*

logicorum libri duo: Naturam Theologiae explicant, et rationem studii illius plenissime monstrantes, Frankfurt, apud Antonium Hummum, 1614, 535. HAB 228.5 Theol.) E kronológiai modell tanúsága szerint a reformáció egyetlen hosszú folyamat, amely Luther fellépésétől az Ezeréves Földi Birodalom megkezdődéséig tart, s – az Alsted álláspontjára is jellemző posztmillenáris képlet szerint – reformjaival mintegy elő is készíti azt.

A következőképp foglalhatom össze *in nuce*, miképp mutatja be olvasóinak Hotson Alstedet. Egy előbb Herbornban, majd Heidelbergben és végül Marburgban a „további reformáció” háromféle típusával megismerkedő, rendkívül nyitott és tehetséges, lenyűgözően termékeny ifjúval ismerkedhetünk meg, aki „filozófiai gyógyírét” (*panacea philosophica*), a nagy filozófiai-pedagógiai rendszert Marsilio Ficinót és Giovanni Pico della Mirandolát meghazudtoló szinkretizmussal állítja össze, forrásai között a ráinizmus, a lullizmus, az új arisztotelianizmus, a memóriaművészet szinte minden hagyománya, a hermetika, alkímia, asztrológia, mágia és egyéb okkult tudományok egyaránt szerepelnek. Minden hagyományt, minden forrást a nagy cél, az ember bűnbeesés előtti tökéletességének helyreállítása (*instauratio imaginis Dei ad hominem*) érdekében mozgósít. (Az Isten saját képmására teremtetten az embert, az *imago Dei* ilyen értelemben a paradicsomi tökéletesség metaforája.) Ez a program aztán a húszas évekre végképp kudarcba fullad, illetve Alsted privát világában búvópatakként él tovább, mígnem az erdélyi korszakban majd újra föltámad. A kudarcot egyfelől a rózsakeresztes *rumor* előhívta bölcséleti krízis, illetve a dordrechi zsinat felekezeti

polarizációjából következő teológiai válság okozza. Mindezt tetézi a harmincéves háború traumája. Alsted a nyilvánosság felé egyre inkább biblicista arcát mutatja. (Hasonló modellel írhatjuk le a fiatal, jegyzetfüzete tanúsága szerint is szintén szinkretikus érdeklődésű Szenci Molnár Albert ortodox kálvinizmusra való rázárkózását a korszakban, többek között személys traumák következtében is.) Ezzel együtt jár, hogy a húszas évek elején, némi hezitálás után, egyre markánsabb millenarista álláspontot alakít ki. Erdélyi tartózkodása alatt pánszofikus törekvései és millenarizmusa immár szorosán összekapcsolódnak, ahogy azt egyébként – ha nem is kifejezetten az erdélyi korszakra utalva – már Vasoli és Schmidt-Biggemann is sugallták korábbi tanulmányaikban. A nagy rendszerezőt rajongással mutatja be Hotson a következő, jellemző idézetben: „Aligha kísérelte meg valaha is egy ember ily rendszerezetten és átfogóan a valóság egészét megmagyarázni: az emberi tudás kiterjedése filozófiai enciklopédiájában, az isteni bölcsesség magassága teológiai summájában és az egyetemes történelem mélysége kronológiai és millenarista műveiben.” Ez Bán Imre fentebb idézett álláspontjának tökéletes ellentéte. Ám úgy hiszem, legalább annyira túlzó is.

A Hotson által lefestett Alsted-kép alapjaiban és részleteiben lényegében helytálló, ám akad, amit másképp is lehet értelmezni. Az egyik ilyen kérdés az eszmétörténészek nem ritka szemléleti buktatójával, a Quentin Skinner által a „koherencia mítoszának” nevezett kérdéssel áll kapcsolatban. Bár Hotson néha utal Alsted életművének „próteuszi mivoltára” (*Protean quality*), „extrém eklekticizmusára”, illetve teóriáinak időről időre bekövetkező

metamorfózisaira, mégsem domborítja ki ezt az oldalt kellőképpen. Noha nemigen akadáhatnak izgalmasabb (persze a korra és a téma természetére oly jellemző) paradoxonok, mint például a *viszonylagos egyetemesség kulcsa* vagy a *rendre változó philo-sophia perennisé*. Márpedig Alsted tökéletesnek szánt enciklopédiája minden alakváltozatában olyan új taxonómiát ad például, amely minden esetben lényegesen tér el a korábitól. A nagy rendszerező élete során soha nem publikált két egyforma tudományrendszerezést, ez azért mindenképpen elgondolkoztató. Skinner tétele itt válik aktuálissá: mindig hajlamosak vagyunk ugyanis olyan koherensnek ígérkező rendszert belelátni egy adott szerző életművébe, amivel az sohasem rendelke-zett (még akkor sem, ha esetleg a szerző úgy is szerette volna). Márpedig nem hangsúlyozni az Alstediana – szerzője szándékai ellenére – lényegbe vágóan szét-tartó jellegét gyakorlatilag egyet jelent azzal, mintha azt koherens rendszernek állítanánk be, elvégre mégiscsak egyetem-es tudományról van szó! Alsted nagy enciklopédiájának *Didactica* című bevezető fejezetében felsorolja azokat a köny-veket, amelyeket nem vagy nem minden-kinek javall olvasásra (*Encyclopaedia, i. m., 92*). Ilyenek a halottidézést és egyéb tiltott mágiát tárgyaló könyvek (libri necromantici), mint például a legendás *Pica-trix*; nem való az diák kezébe! Ilyenek az eretnek könyvek (libri haeretici), mint például a háromságtagadó Fausto Sozzini könyvei (libri Socini); kezdő ne olvassa ezeket! Ilyenek az obszcén művek (libri obsceni), mint például Giovanni della Casa írásai; se tanár, se diák, se tanult ember (proficiens), se kezdő ne bújja ezeket! A rendszertelen könyvek (libri amethodici)

különösképp nem valók kezdőknek, annál inkább a módszeresek (methodici). Nem folytatom a felsorolást, mindezekből már kiderült, hogy Alsted a minden bizonnyal rendszertelen Montaigne-t például nem ajánlaná kezdőknek, s az is kitűnik kis túlzással, hogy a rendszertelen szerző stá-tusza nagyjából azonos a fekete mágusé-val, a vallási tévelygőével, s nem áll oly távol a pornográf szerzőtől sem! De ennél még lényegesebb a mi szempontunkból, hogy Alsted – e példa is jól mutatja – magát mindenképpen módszeres szerző-ként látta, noha ami a taxonómiák kérdését illeti, életműve hogy maga után némi kí-vánnivalót...

Azontúl, hogy milyen mértékben látjuk konzekvens szerzőnek Alstedet, életművé-nek újraértékelése során természetesen számos egyéb kihívással is számolnunk kell. Az olyan kérdéseket, mint amelyeket szerzőnk háromságtagadók elleni polemi-kus művei (mint például az erdélyi nyilvános főmű, a *Prodromus religionis triumphantis*) vetnek fel, nyilván önálló, könyv terjedelmű tanulmányban lehet csak értelmezni. Ettől függetlenül megemlíthető, hogy a Hotson-projekt egyelőre csak ele-nyésző mértékben koncentrált erre a kér-désre. E tekintetben a hazai, nagy múltra visszatekintő, antitrinitarianizmust kutató műhelyektől is bizton várhatunk majd előrelépést.

Nyilván nem lett volna érdektelen egy az Alsted-recepció egészét áttekintő, feje-zetterjedelmű tanulmány elkészítése sem; ez különösen az intellektuális életrajzhoz illeszkedett volna harmonikusan, ahol egy-egy megjegyzés utal is arra, miért nem került már korábban az eszmetörténeti érdeklődés homlokterébe az Alstediana. A dekanonizáció történetének – a hazai

receptiótörténet szempontjából különösen izgalmas Alsted grammatikai tankönyv-projektjének elmarasztalása Comenius módszerének javára Apácai Csere Jánosnál vagy Tótfalusi Kis Miklósnál – s az annak során kialakult merev és sommás előítélet-rendszernek a megvilágítása megkönnyítette volna az Alsted mai, szélesebb értelemben vett aktualitásáról szóló bekezdések megírását is, amelyek szintén fájóan hiányoznak a projektből. Mert úgy hiszem, az újabb – az eszmetörténeti megfontolásokat messzemenően figyelembe vevő – informatikatörténeti kutatások karöltve a könyv-, könyvtár-, olvasás- és olvasmánytörténeti diszciplínával, illetve például a kognitív tudomány felé is nyitott memóriaművészeti stúdiumokkal méltán fordítják figyelmüket az Alsted által nyújtott, lenyűgöző rendszerezési kísérletek s az egész enciklopédikus életművet alapjaiban meghatározó kombinatorikus spekulációk felé.

Különösen a fogalmi keretek s a terminológia létrehozására tett kísérletek során, úgy vélem, hasznos lett volna rávilágítani, ha csak utalásszerűen is, arra a tényre, hogy a protestáns kontextusban számottevő második és további reformáció mindenképpen párhuzamba állítható a katolikus megújulás, ha tetszik, a katolikus reformáció köreiből induló egyetemes reformerek, mint Athanasius Kircher vagy különösen Tommaso Campanella programjával; ez utóbbi ráadásul még chiliasztia is volt, és műveivel a tübingeni Andrae-kör mellett a Hartlib-körre is hatást gyakorolt, így különösen Bisterfeldre. Az efféle összehasonlító elemzés még inkább erősítheti az intellektuális reformok felekezetifüggetlenségéről írottakat, ám egyúttal pontosíthat abban a kérdésben is, hogy

a felekezetifüggetlenség meddig terjedhet, és hol vannak a reformkoncepciókban azok a pontok, amelyek egyértelműen a felekezeti hovatartozás függvényei. Hogy az aranykort megelőző általános vagy egyetemes reformáció eszméje – ha ezernyi alakváltozatban is, de – valóban mennyire egyetemes volt, arra további példa lehet a korabeli zsidóság luriánus mozgalmának messianisztikus reformja, különös tekintettel a *tikkun* elméletére, ami a neoplatonikus *restitutio ad integrum*mal rokon módon, a bűnbeesés előtti, Istennel alkotott harmóniához való visszatérést hirdette.

Mint említettem már, nem célja recenziómnak a hazai eredmények felvonultatása. Most mindössze egy olyan elméleti kérdést említek igen vázlatosan, amely nem csupán terjedelmi okokból maradhatott ki egyelőre a Hotson-projektből. Az aberdeeni professzor szerint Alsted politikaelmélete meglehetősen derivatív, lényegében althusiánus, még a leginkább önálló politikai műve az 1611-es *Politica specialis gemina* második része (politica Germanica). A kiadvány első része Keckermann posztumusz megjelentetett műve, a *Politica polonica*. Alsted szövegének igen csak korlátozott értelemben vett önállóságára már alcíme is utal, amely szerint szerzője azt az előbbi, azaz mestere művének modorában írta (parodia, iuxta methodum prioris). Az erdélyi receptió szempontjából fontosabb az 1630-as enciklopédia *Politicája*, amely legalább egy ponton Alsted politikai eszméinek feltételezhetően más forrásvidékére utal. Az egyértelműen mély metafizikai meghatározottságú elmélet szerint a köztársaság formája részeinek harmonikus összjátékában (harmonica coordinatio) és a politikai rendek – geo-

metriai arányokat követő – egységbe szervezettségében merül ki. („Forma Reipublicae est harmonica partium Reipublicae coordinatio, et ad unitatem ordinis politici reductio.” *Encyclopaedia, i. m.*, 1407. „Dicitur autem hic unitas ordinis politici, quae consistit in proportione Geometrica, ad excludendam unitatem numeri, sive arithmetica, itemque Platonicam illam, quae introducitur communitatem omnium rerum, sine mei tuique distinctione: quae lues potius est reipublicae quam forma ipsius.” Uo.) Rend a köztársaság lelke (ordo est anima reipublicae), mert amiképpen a lélek élteni és megőrzi a testet, úgy óvja a rend a köztársaságot (nam quemadmodum anima vegetat et conservat corpus, ita ordo conservat rempublicam). A rend az egység leánya (ordo est filia unitatis), ahogy a metafizikában (prima philosophia) tanítjuk, írja Alsted (*Encyclopaedia, i. m.*, 1409). A megfelelő helyen azt olvashatjuk a rendről, hogy az oly létmód (modus entis), amelyben a létező nem-zavaros formában fogható fel (ens inconfusum esse intelligitur). Ennek az állapotnak két formája van, az első esetben (ordo absolutus) a létező önmagában nem-zavaros (in seipso inconfusum est), Alsted szerint ilyen a Nap önmagában. A második esetben (ordo respectivus) a létező más létezőkkel nincs összezavardott állapotban (cum aliis confusum non est), amiképp a Nap sincs a csillagokkal. Az *ordo respectivus* vagy egyenrangú entitások összjátékán (coordinatio), vagy alárendeltségben (subordinatio) merül ki. *Coordinatio*val számolhatunk például a Szentháromság személyei között. Ne feledjük, Alsted politikájában azt állította, hogy a köztársaság rendezett formája részeinek harmonikus összjátékán, illetve a

politikai rendek egységbe szervezettségén múlik. Ilyen értelemben tehát az eszményi köztársaság az egylényegű, de háromszemélyű Szentháromság mintájára (analogia Trinitatis) épül fel (*Encyclopaedia, i. m.*, 587).

Ez a – Campanella *Napvárosára* és *Metafizikájára* igencsak emlékeztető – képlet ráirányítja a figyelmet Leibniz Bisterfeld-olvasatának egy előbb Willy Kabitz, majd Massimo Mugnai és Maria Rosa Antonazza által vizsgált vonatkozására. A teológiai kontextusban használt, az egylényegű *Trinitas* három személyének egymáshoz való viszonyát leíró, az egységet a sokféleséggel kibékítő *ἐμπειριχώρησις / circumincessio* fogalmának többek között Rudolph Gocleniust követő filozófiai használatáról van szó, mégpedig az *immetatio* alakjában. A fogalom a *panharmonia*val egyetemben annak illusztrálására szolgál, hogy a világ mind szellemi, mind anyagi értelemben vett összes szférája a Szentháromság mintájára harmonikusan épül fel. Amiképp a *Trinitas* személyei „egymásba mennek” (ti. in + meare), úgy kombinálódnak a világ dolgai is. Bisterfeld metafizikai és logikai kontextusban mozgósítja az elméletet, Alsted többek között kései kombinatorikus enciklopédiájában, a *Reformatio Philosophiae*ban, ahol a tár-csák fogalmait „az *immetatio* segítségével” (beneficio immetationis) kell kombinálni. A fogalmak egy eddig ismeretlen Alsted-szövegben (*Manuductio Excellentissimi Johannis Henrici Alstedii. De omnibus vocabulis reducendis ad certas disciplinas*) is szerephez jutnak. (Nem kizárt, hogy e „tollba mondott” formában fennmaradt szöveg a *Veraedus*ban hirdetett *Reformatio Philosophiae* „algoritmusához” tartozó egyik „adatbázis”.) Hogy hogyan kell

elképzelnünk Alsted esetében a Bisterfeldszövegekben jobban kibontott elméletet, arra az *immediat*ót és a *panharmonia*t még nem, ám a *coordinati*ót és az *ord*ót hasonló szereppel alkalmazó enciklopédia-béli metafizika adhat választ. A rend eszméjét négy szinten mutatja be Alsted. Az eredendően az isteni szellemenben (in mente divina) lévő archetipus lenyomatai (az *ectypusok*, a *res seminales*, a *signaturae rerum*, a *vestigia* stb.) a teremtés, azaz az isteni emanáció során megjelentek a természet dolgaiban (in natura). Ezt a rendet követi a tudományok rendje, azaz az enciklopédia, az ebben megnyilvánuló eszmét pedig a logikai módszer (*methodus sive ordo logica*). („Ordo quadruplicis ordinis hic est: ordo in mente Dei est causa ordinis in rebus, hic est causa ordinis doctrinae in disciplinis, et hic est causa ordinis in Logica. Ordo in mente divina est archetypus, et originalis. Ab hoc pendet ordo in natura ipsa. Hic parit ordinem in scientiis. Ad hujus ideam effingitur methodus sive ordo in Logica. Methodus quippe Logica est notio secunda, quae pendet a prima.” *Encyclopaedia, i. m.*, 587.) A természet, a tudományok világa s az azt leíró módszer egyaránt *analogia Trinitatis* tehát. (Az persze már más kérdés, hogy mai szemmel mindez fordított-nak tűnik a pánszofisták esetében.)

Már ebből a vázlatos eszmefuttatásból is kitűnik, az erdélyi pánszofikus programot, amely a Krisztus második eljövetele előtt megvalósítandó eszményi társadalmat célozza meg, alapjaiban határozta meg egy mélyen trinitárius metafizika. Ez a kombinatorikus módszer esetében különösen szembeűnő, hiszen az *immediatio* alapvetően kötődik az *ars combinatori*ához mind Bisterfeldnél, mind Alstednél. A Raimun-

dus Lullus módszere iránt is rajongó tudósok esetében ez nem is meglepő, hiszen már a katalán módszere is kifejezetten trinitárius világgépet ígért, s a chiliaszták szempontjából cseppet sem mellékesen misszionárius eszköz volt. Alsted politikai nézőpontjából, s például a salamancai zsidó orvos, David Valerius elhíresült megtérítéséből is az derül ki, hogy a herbormiak háromságtagadók elleni fellépésében sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk a háromságelvű, pánszofikus reformoknak, s így a diszkurzív meggyőzés eszközeének, mint eddig hittük. Ez pedig a Dési Complanatióval kapcsolatos feltételezhető álláspontjukat is új megvilágításba helyezheti.

Minden efféle, a kutatást továbbvinni szándékozó kommentártól függetlenül le kell szögezmem, hogy a Hotson-projekt Erdélyre vonatkozó részei bizony zavarba ejtően alaposak, és meglehetősen sokrétű elemzéseket nyújtanak. A régiókn Hotson által kevésbé kutatott könyvtáraiban, levéltáraiban lappangó újabb források, illetve a térség kutatóinak az erdélyi kontextusra irányuló, a nyugati kutatókénál hagyományosan jobb ismeretei természetesen további jelentős eredményeket ígérnek. Mégis el kell ismerni, amit Erdélyen kívül Alsted erdélyi tartózkodásáról meg lehetett írni, azt Hotson többé-kevésbé megírta, mégpedig nem is akármilyen módszerességgel. És ez minden közép-európai kutató számára tiszteletet parancsoló teljesítmény.

Howard HOTSON, *Alsted and Leibniz: A Preliminary Survey of a Neglected Relationship = Leibniz und Europa: VI. Internationaler Leibniz-Kongreß, Vorträge*, II. rész, Hannover, 1994, 356–363.

Uő., *The Historiographical Origins of Calvinist Millenarianism = Protestant History and Identity in Sixteenth-Century Europe*, szerk. Bruce GORDON, I–II, London, 1996, II, 159–181.

Uő., *Johann Heinrich Alsted's Relations with Silezia, Bohemia and Moravia: Patronage, Piety and Pansophia*, *Acta Comeniana*, 12(1997), 29–30.

Uő., *Antisemitismus, Philosemitismus und Chiliasmus im frühneuzeitlichen Europa*, *Werkstatt-Geschichte*, 24(1999), 7–35.

Uő., *Leibniz and Millenarianism = The Young Leibniz and His Philosophy, 1646–1676*, szerk. Stuart BROWN, Dordrecht, 1999, 169–198.

Alsted and Leibniz on God, the Magistrate and the Millennium, s. a. r., bev. Maria Rosa ANTOGNAZZA és Howard HOTSON, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag,

1999 (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 34).

Howard HOTSON, *Johann Heinrich Alsted 1588–1638: Between Renaissance, Reformation, and Universal Reform*, Oxford, Clarendon Press, 2000.

Uő., *Paradise Postponed: Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*, Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers, 2001.

Uő., *Arianism and Millenarianism: the Link between Two Heresies from Servetus to Socinus = Continental Millenarianism: Protestants, Catholics, Heretics*, szerk. J. C. LAURSEN és Richard H. POPKIN, Dordrecht–Boston, 2001.

Uő., *Between Ramus and Comenius: Encyclopaedic Learning in Reformed Central Europe c. 1569–1630*, Oxford, megjelenés előtt.

Szentpéteri Márton

KNAPP ÉVA: OFFICIUM RÁKÓCZIANUM.

AZ I. RÁKÓCZI FERENC RÓL ELNEVEZETT IMÁDSÁGOSKÖNYV TÖRTÉNETE ÉS NYOMTATOTT KIADÁSAI

Budapest, Borda Antikvárium, 2000, 200 l.

Sejtésem szerint Knapp Éva új könyve eddig nemigen keltett heves teoretikus érdeklődést, nem került csillapíthatatlan irodalomelméleti viták fókuszába. Talán maga a szerző sem törekedett különösebben ilyen típusú sikerre. Az alábbiakban mégis amellett érvelnék, hogy a látszólag száraz filológiai munka – egy népszerű katolikus imádságoskönyv száz azonosított és további harminckét feltételezett kiadásának könyvészeti adatait tartalmazó bibliográfia és az azt kommentáló tanulmány – a látszat ellenére és önértékén túl, éppenséggel a kurrens elméleti diszkussziókhöz

járul hozzá jelentős mértékben. A szerző által áttekintett kis híján kétszáz év során nyelvében (latin, magyar, német) változó, anyagában és szerkezetében folyamatosan módosuló imádság-, litánia-, meditációgyűjtemény körültekintő feldolgozása olyan égető kérdéseket érint, mint a fordításelmélet, a szöveg és a mű viszonya, az esztétikaközpontú irodalomfogalom kiterjeszhetőségének mértéke, a szöveg önazonosságának problémája, az önmagát korlátozó és kontrolláló személyiségtípus formál(ód)ása, a hatalmi mechanizmusok „mikrofizikájának” szabályai. Az *Officium*